

אנו ישנים ולבנו ער – מפת הדרכים של פרויד

1.

ב־6 במאי 1977 קבעה עיריית וינה לוח זיכרון על קיר הבית בבלווי (Bellevue), שבו נהג זיגמונד פרויד לבלות מדי פעם את חודשי הקיץ עם משפחתו. על הלוח נקבעו המילים שניסח הוא עצמו במכתב ששלח מאותו בית שנים רבות לפני כן, ב־12 ביוני 1900, לידידו הקרוב וילהלם פליס: "האם אתה מאמין, בעצם, שיום אחד ניתן יהיה לקרוא על לוח שיש הקבוע על קיר הבית:

כאן, ב־24 ביולי 1895, נגלה סוד החלום לד"ר זיגמ. פרויד?"

והוא מוסיף: "לפי שעה הסיכויים לכך קלושים."¹

הדברים נכתבו כמה חודשים אחרי צאת **פירוש החלום**, *Die Traumdeutung*, לאור. תחת מעטה האירוניה הם מרמזים על הספקות, הדאגות, המשאלות והתקוות שליוו את כתיבת הספר מראשיתו. תחילה דומה היה שחרדתו של פרויד נתאמתה: הספר לא פרץ בסערה לתודעת הקהילה המדעית ואף לא לזו של הקהל הרחב; הוא לא זכה לתשואות רמות ואף לא לקיתונות של בוז. אך כידוע, ספקותיו ופחדיו של פרויד נתבדרו, ו**פירוש החלום** זכה עוד בחייו למהדורות רבות ולתרגומים ללשונות רבות.

על אף חששו לגורל הספר ולשימוש שיעשו מתנגדיו במידע האישי הצפון בו, לא פקפק פרויד מעולם בחשיבותו. אפילו שנים אחר כך, כאשר זכה לתהילה ולהוקרה בינלאומית והיו באמתחתו מחקרים נוספים רבים, שב והדגיש את אמונתו במקומו המרכזי של **פירוש החלום** בהתפתחות מחשבתו ובמחשבה הפסיכואנליטית בכלל. וכך כתב במרס 1931, בהקדמה למהדורה השלישית של התרגום האנגלי: "ספר זה, על תרומתו החדשה לפסיכולוגיה שהפתיעה את העולם כאשר פורסם (1900), נשאר ביסודו ללא שינוי. הוא מכיל, אפילו למיטב שיפוטי

1. הרבה ממה שנכתב במבוא זה נסמך על מכתביו של פרויד לידידו פליס. עליהם ועל חשיבותם אפרט בהמשך. כל המובאות תורגמו על ידי מתוך המהדורה הגרמנית בעריכת ג'פרי מאסון (1999 [1985] Masson), וחלקן יובא בגוף הטקסט בציון תאריכים בלבד.

היום, את הגילוי בעל הערך הגדול ביותר שנתמזל מזלי לגלות. תוכנה כגון זו אינה נופלת בחלקו של אדם אלא פעם אחת בימי חייו.

אם כיוון פרויד לטקסט שבידנו היום – לא דייק. פירוש החלום שאנו קוראים היום מבוסס על המהדורה השמינית של הספר משנת 1929, האחרונה שיצאה לאור בימי חייו, והיא שונה מאוד מן המהדורה הראשונה. זו יצאה לאור ב-4 בנובמבר 1899, אך הציגה על דף השער את התאריך הסמלי 1900, ומאז עברה גלגולים רבים. במהלכם שולבו בה חלקים נוספים ניכרים, שהפכו את הספר לרחב היקף יותר ולמובנה פחות מן הטקסט המקורי. ואמנם יש להודות, כי טקסט מרתק זה, שנכנס להיסטוריה כטקסט ספרותי לא פחות – ואולי אף יותר – מאשר כטקסט מדעי, לוקה מכמה וכמה בחינות העלולות להכביד על הקוראים בו. מבנהו מוזר; אורך פרקיו משתנה באורח קיצוני. הוא נע בין הקצר ביותר, הפרק השלישי בן 9 העמודים, לארוך ביותר, הפרק השישי, שהוא כעין ספר בתוך ספר המחזיק בלשון המקור למעלה מ-200 עמודים. אפילו במהדורות הראשונה אין אחדות סגנונית; הוא לוקה בסרבול, עתיר בחזרות, אפילו בסתירות, ופה ושם במשפטים סתומים ומבלבלים.² הוא כעין טיוטה המבקשת עריכה.

ועם כל זאת, לא זו בלבד שהספר היה למסמך המכונן של הפסיכואנליזה כשיטת ריפוי וכתאוריה פסיכולוגית שמעשה הפירוש מונח בתשתיתן, קשה גם לתאר את האקלים המחשבתי והתרבותי של המאה ה-20 בלעדיו. דווקא אופיו הטיוטני, המחוספס, המצביע על התחבטות, חיפוש, ניחוש והכללה חצופים כמעט, והמעיד על שיכרון גילוי מחד גיסא ואכזבה מקוצר יד מאידך גיסא, ריתק את הקוראים. הם חשו שותפים למסע פנימי שפרויד חושף בפניהם והפכו עדים לתהליך ניסוי, תעייה וטעייה של גילוי מדעי מרעיש. הקורא בן ימינו, שהפסיכואנליזה והביקורת עליה מוטמעות במחשבתו ובלשונו גם אם איננו מודע לכך תמיד, עשוי אולי שלא להתרשם ממה שהיה בחזקת חידוש לפני מאה שנים ויותר. אך במבט לאחור אין ספק שפרויד הניח בכתיבתו את הבסיס למה שמישל פוקו כינה בשם שיח חרש (Foucault, 1979), שעקרונותיו הם חלק בלתי נפרד מתפיסתנו העצמית היום.

קשה לסכם במשפט קצר את חשיבותו של הספר. פרויד כלל בו למעשה את כל מה שגילה בשנים שקדמו לכתיבתו ובמהלכה, וכבר בשלבים הראשונים של העיסוק בו היה משוכנע שהבנת החלום פורצת דרך להבנת תופעות רחבות יותר: מן הנירוזות, שהיו עיקר עניינו באותה עת,³ ועד למבנה הכללי של המערכת הנפשית. ואמנם הספר מוליך את קוראו מהצהרת הפתיחה של הפרק הראשון

2. על גלגוליו של הספר וההיסטוריה של המהדורות השונות ראו מאמרה המפורט של גרובריך-סימיטיס (Grubrich-Simitis, 1999).

3. מכתב לפליס מן ה-7.7.1897.

בדבר החלומות ומובנם אל הניסיון לתאר את מבנה המערך הנפשי בכללו בפרק הסיום. על אף השינויים, הפיתוחים והעידונים שמחשבתו של פרויד עברה בארבעת העשורים שאחרי כתיבת הספר, נמצא בו את עקרונות היסוד של תפיסתו התיאורטית ושיטתו הטיפולית גם יחד: לדידו, הנפש היא זירת מאבק, כושל לעתים, בין כוחות יצריים-ראשוניים לבין כוחות מציאות תרבותית-חברתית המופנמים בה. חוקיות שולטת במאבק זה. חוקי הנפש והתנהגותה בעולמה הפנימי ובמציאות החיצונית ניתנים להבנה ולתיאור. תובנות אלה ניתן, ואף צריך לתרגם למעשה טיפולי. יתר על כן, יש לתרגמן לתיאוריה כוללת שתסביר את כל המעשה האנושי כולו, מן ההיסטוריה ועד האמנות.

אך עניינו של הספר איננו מסתכם בכך. ייחודו באריגה הנדירה של הדיונים התיאורטיים והתיאורים הקליניים בחומרים אוטוביוגרפיים. יהיו שיאמרו כי במידה לא מבוטלת הוא אוטוביוגרפיה מוסווית ומסמך היסטורי של התקופה יותר משהוא ספר מדעי. הגבול בין האיש-פרטי לציבורי-כללי מיטשטש בו לחלוטין. צמיחתה של המתודה והתיאוריה הפסיכואנליטית כפי שהיא עולה מתוך דפיו היא תוצר ייחודי של התנסות בקליניקה, חשיבה תיאורטית, וחיפוש עצמי בלתי מתפשר בעולם המודרני, היהודי מכאן והאנטישמי מכאן, של וינה של סוף המאה ה-19. בשל כך לא ניתן להבין את התגבשותה של הפסיכואנליזה הפרוידיאנית במנותק מן הביוגרפיה של פרויד האיש, והרבה ניתן ללמוד על זו מתוך הספר על החלומות.

2.

בשעה שהכריז על רצונו לחשוב על ספר בנושא החלומות, במאי 1897, היה פרויד בעיצומו של משבר אישי ומקצועי. אמנם במכתב שכתב באותה עת נשמעת התייחסותו לאפשרות כתיבה על החלום משועשעת למדי: "... אני חושב שוב על החלום [הספר]. הצצתי בספרות [על החלום] ואני נדמה בעיני עצמי כעוץ-לי גוך-לי, 'מה טוב ומה נעים שאף אחד, אף אחד, אינו יודע' – 'לאיש אין מושג, שהחלום איננו שטות, אלא מילוי-משאלה' (16.5.1897). אך נימה זו עשויה להטעות. בשעה שהשתבח כך בידעו, כרסמו בלבו ספקות עמוקים ביותר באשר לדרכו המקצועית. בעבודתו הקלינית לא ראה ברכה מרובה, ולעתים קרובות אף לא פרנסה ראויה. במכתביו חזר והתלונן שעד כה לא השלים בהצלחה אפילו טיפול אחד במקרה של נזירוז, והתפלל להצלחתו של טיפול כזה שיאשר את השגותיו התיאורטיות.⁴ באותה עת כבר היה בן למעלה מ-40. הוא נולד ב-1856 בפרייבורג

4. ראו למשל במכתבים מן ה-1897.2.8; 1897.3.7; 1897.3.29; 1897.5.16; 1897.9.21.

שבמורביה (כיום פריבור, בצ'כיה) למשפחת סוחרים יהודית מן המעמד הבינוני, וב-1860 עקר עם בני משפחתו דרך לייפציג לווינה. בווינה עשה כמעט את כל שנותיו, עד שגלה ממנה, מאימת הנאצים שעלו בה לשלטון, ב-1938. וינה התוססת, המודרנית, של שנותיה האחרונות של הקיסרות האוסטרו-הונגרית, על תרבותה הרב-לשונית שקדמה ואנטישמיות משמעות בה בערבוניה, ועל יהודיה, היא העולם שבו התחנך, למד ופעל. את לימודי הגימנסיה, שבה זכה להשכלה הומניסטית רחבה על בסיס לימודי הלטינית והיוונית, סיים על פי הצהרתו כראשון בכיתה. ההכרעה שלא לפנות אל לימודי המשפטים אלא אל הרפואה, כדרך לעיסוק במדעי הטבע, נפלה בהשפעת הרושם העז שעשו עליו התיאוריה של דרווין מצד אחד, והמאמר "על הטבע", שאותו ייחסו בטעות לגיתה, מצד שני (פרויד, 1925). עם סיום לימודיו לא פנה אל העבודה הקלינית, אלא השתלב בעבודת מחקר בתחום הנורופיזיולוגיה, כאסיסטנט של פרופסור בריקה הנודע. פרויד שימש במעבדתו שש שנים (1876-1882). ארנסט פון בריקה, מחסידיו של הרמן פון הלמהולץ, היה הנציג הבולט של החשיבה הפוזיטיביסטית בחוג הרופאים-החוקרים של אוניברסיטת וינה. הוא האמין ביכולתם של מדעי הטבע לחקור ולפתור כל בעיה בתחום מדעי האדם על בסיס הכרת הכוחות הכימיים והפיזיקליים המפעילים כל אורגניזם. השפעתו של בריקה והשפעת העמדה שייצג על תלמידו פרויד היו מכריעות (גיי, 1988, עמ' 39-42). התשוקה להסביר את הטבע האנושי על בסיס מדעי מעולם לא הרפתה מפרויד. ואפילו בפירוש החלום, שמטרתו המוצהרת פרשנית, מורגש המתח בין האמת של מדעי הטבע לבין האמת הפרשנית.

עבודתו המחקרית של פרויד בתחום הנורופיזיולוגיה הניבה למעלה מ-30 מאמרים בסוף שנות ה-70 ובמשך שנות ה-80 ותגלית מדעית חשובה אחת לפחות הקשורה לתכונותיו של הקוקאין. פרויד היה למעשה נורולוג בעל שם, לפני שפסיכואנליזה עלתה בדעתו.

אך סיבות שונות, אישיות, כלכליות וחברתיות, הניעו את פרויד לנטוש את המעבדה, ואחרי נסיעת לימודים לפריס בשנת 1885, פנה סופית מן המחקר הנורופיזיולוגי אל הרפואה, כרופא פרטי למחלות עצבים (ברמן, 2002, עמ' 7-8). אף על פי שעבודה במרפאה הפסיכיאטרית של מיינרט קדמה לנסיעתו, נודעה לפגישתו עם ז'אן מרטין שארקו בפריס השפעה מכרעת. המפגש עם הטיפול ההיפנוטי בסימפטומים היסטריים, שבו נתפרסם שארקו, עשה על פרויד רושם בל-יימחה, וזירז את התפנית שחלה בעבודתו המקצועית. זו לא היתה רק פנייה מן המעבדה אל המרפאה אלא התגלית גם כפנייה מנורולוגיה לפסיכולוגיה, ו"מפסיכולוגיה לנורולוגיה לפסיכולוגיה לפסיכולוגים" (גיי, 1988, עמ' 105). לאמתו של דבר, היתה זו פנייה מן המדע, כפי שזה נתפס במקומו ובזמנו, אל הפרשנות: מן המיקרוסקופ אל הלשון.

שלב חשוב במעבר זה היתה עבודתו עם יוזף ברור, רופא יהודי בעל שם בווינה, שהיה פטרוננו וידידו של פרויד בשנים הראשונות לעבודתו העצמאית. גם ברור גילה עניין רב בטיפול בעזרת היפנוזה ופריה של עבודתם המשותפת הופיע אחר כך במחקרים בהיסטוריה (1893-1895). בעבודה זו נעשו הצעדים הראשונים אל טיפול שאיננו מסתפק בניסיון סילוק מכני של הסימפטום הפתולוגי אלא משתמש בשיח של המטופל לגילוי מקורותיו. זה הטיפול שיהפוך אחר כך לטיפול הפסיכואנליטי. כאן נעשה הקישור הראשון בין סימפטומים למשמעות ובינם לבין הזיכרונות המכאיבים שאת מקומם הם ממלאים.

אך גם בעת שדומה היה ששינה כיוון לחלוטין, השקיע פרויד אנרגיה רבה בניסיון לנסח פסיכולוגיה מדעית על בסיס תובנות הנשאבות ממדעי הטבע. שעות מתסכלות רבות השקיע בכתיבת "פרויקט לפסיכולוגיה מדעית", שטיטה שלו השלים ב-1895 אך לא פרסם. באותה תקופה הוא כותב לפליס: "אדם כמוני איננו יכול לחיות ללא תחביב, ללא תשוקה שלטת, ללא רודן... וזה נמצא לי. בשירותו אינני יודע גבול. זו הפסיכולוגיה, שהיתה תמיד המטרה הקורצת לי מרחוק, ועתה, מאז שנתקלתי בשאלת הנוירוזות התקרבה מאוד. שתי תוכניות מייסרות אותי, האחת – מה צורה תהיה לתיאוריה של פעילות הנפש אם תשולב בה נקודת מבט כמותית, והשנייה – כיצד לחלץ מתוך הפסיכופתולוגיה את הרוח לפסיכולוגיה הנורמלית" (25.5.1895). התנודות בין רוחו של "הטיפול בשיח" לבין רוחו של "הפרויקט" ימשיכו ללוות את פרויד גם בעת העבודה על ספר החלום, ומן האמביוולנטיות הכרוכה בהן לא ישתחרר לעולם.

על שותפותו עם ברור, על המאמצים העצומים שהשקיע בניסיון כתיבת ה"פרויקט", כמו גם על כל מה שהתרחש בעולמו באותן שנים, אנו לומדים מתוך המכתבים לפליס, שהם אוצר בלום לכל המתעניין בחייו של פרויד. וילהלם פליס, רופא יהודי מברלין ומומחה למחלות אף אוזן וגרון, בעל תיאוריות תמוהות משהו על מיניות ומחזוריות, פגש את פרויד לראשונה ב-1887 וכעבור זמן לא רב נקשרו ביניהם קשרי ידידות סוערים, שפרט לפגישות לא תכופות – "קונגרסים" בלשונם – התבטאו בעיקר בחליפת מכתבים אינטנסיבית. מכתביו של פליס לא נשתמרו בידינו, אך אלה של פרויד⁵ מגלים את חלקו החשוב והסבוך של ידידו בעולמו הרגשי והרעיוני. הם חושפים לא רק את מצבי רוחו המתחלפים

5. חלקו של פרויד בחליפת המכתבים בינו לבין פליס נמכר על ידי אלמנתו של פליס והגיע בראשית 1937 לידי מארי בונפרט, אשת-אמונו של פרויד, וזאת בתנאי שלא תעביר אותו לפרויד או למשפחתו. מכתביו של פליס אבדו, ויש השערות שונות על מניעיו של פרויד – המודעים או הלא-מודעים – לא לשמור עליהם, ואולי להשמידם (מאסון עוסק בכך בהקדמתו לחליפת המכתבים). מכתבי פרויד התפרסמו תחילה ב-1954 במהדורה מצונזרת, וב-1985 – בשלמותם.

של פרויד, את תחושת בדידותו המקצועית האיומה, את דאגותיו המשפחתיות והבריאיות ואת זוטות חיי היומיום שלו, אלא גם את התלבטויותיו המחשבתיות, ניצני רעיונותיו והשתלשלות התפתחותם. פליס שימש לו קורא-נמען, מאזין תומך, מעורר ומתלהב, אך גם מבקר ולעתים אפילו משתק ומעכב. כך קרה הדבר לא אחת במהלך העבודה על ספר החלום ועקבותיהם של יחסי אהבה-מאבק אלה ניכרים היטב בלשון הספר ובמבנהו (Grubrich-Simitis, 1999).

אולם הפן האישי האחראי יותר מכול לדרך שבה נכתב הספר, ולתכניו, היה האנליזה העצמית שפרויד שקע בה באותן שנים. פרויד כתב את **פירוש החלום** מתוך האנליזה העצמית וכתובת הספר היתה לחלק ממנה. **פירוש החלום** היה לפרויד מעין "ריפוי בכתיבה" (אייפרמן, 2003). איננו יודעים מתי בדיוק התחיל בחקירה פנימית זו ומתי כינה אותה לראשונה בשם אנליזה עצמית, אך בתקופה האינטנסיבית ביותר שלה, המקבילה לכתיבת הספר על החלום, היתה מרכזיותה בחייו גדולה עד כדי כך שיכול היה להכריז, באוקטובר 1897, שהוא רואה בה דבר שאיננו יכול בשום אופן לוותר עליו (מכתב מן ה-3.10.1897), וכי "האנליזה העצמית שלי היא הדבר הממשי ביותר שיש לי כרגע; היא מבטיחה להיות בעלת הערך הגדול ביותר עבורי, אם תושלם" (15.10.1897). חקירה, אפילו נבירה עצמית מועצמת זו, נכרכה בהתעניינות גוברת והולכת בחלומותיו, גם באלה שכינה במכתביו "חלומות פרועים" (4.1.1898), וניתוחם היה חלק חשוב בה. ניתוחים אלה הביאו אותו אל החשובים שבגילוייו ובהם "אדיפוס".

אך ספק אם כל זה היה מתרחש בדרך זו אלמלא האירוע שפתח ככל הנראה את "העבודה הפנימית" (27.10.1897) הזאת והפך אותה לעניין המרכזי בחייו של פרויד באותה תקופה. מות אביו, באוקטובר 1896, היה מהלומה שזעזעה אותו עד שורשי נשמתו. "באחת מאותן דרכים אפלות שמאחורי התודעה הרשמית", הוא כותב לפליס כמה ימים אחר כך, "פגע בי מותו של הזקן מאוד. ... בפנימיותי, כל שהיה בעבר שב ונתעורר. כעת אני מרגיש עקור" (29.10.1897). במהלך ההתבוננות פנימה, אל מאחורי התודעה הרשמית, מהלך שנבע מן האירוע הזה, תרגם פרויד את רגשות האבל האינטנסיבי הפרטי שהתייסר בהם לתיאוריה פסיכולוגית כללית של החלום. דרכי האנליזה העצמית היו לשיטת פירוש החלום.

3.

במהלך הכתיבה לא היה פרויד מודע להשפעה המכרעת שהיתה למות אביו על הספר, או שמא לא רצה להצהיר עליה בפומבי. אולם כבר בהקדמה למהדורה השנייה, שכתב בקיץ 1908, הודה בפירוש: "לגבי יש לו לספר זה גם משמעות

סובייקטיבית אחרת, שלא יכולתי לעמוד עליה אלא לאחר שסיימתי את כתיבתו. הוא התגלה לי כחלק מן האנליזה העצמית שלי, כתגובתי למות אבי – כלומר, כתגובה לאירוע המשמעותי ביותר, לאובדן הנוקב ביותר, בחייו של גבר.

פרויד הכריז על תוכניתו להתחיל בכתיבה על נושא החלום כמה חודשים אחרי מות האב אך השתנה במימושה, אף על פי שהצהיר בפני פליס כי יאלץ עצמו לכתוב את הספר כדי לצאת מן הדיכאון שהוא שרוי בו (5.11.1897). בראשית 1898 כבר שקע בכתיבה עד צוואר ויכול היה להודיע בטון נרגש, בפברואר של אותה שנה: "אני שקוע עמוק בספר החלום, כותב בשטף ושמה כשעולים בדעתי כל 'מנודי הראש' על חוסר הדיסקרטיות והחוצפה הכלולה בו. לו רק לא היה צריך גם לקרוא!" (9.2.1898). באותו חודש הוא כבר מדווח על השלמת כמה מפרקי הספר. הם נכתבים כמעט כמתוך שיכרון, כנראה ללא תוכנית מגובשת מראש: "השלמתי פרק שלם של ספר החלום, לבטח הפרק שחיבורו הוא הטוב ביותר, ואני סקן לדעת מה עוד יעלה בדעתי בהמשך" (5.3.1898). הוא כותב כל מה שיש לו, מחכה להארות נוספות ודוחה את קריאת הספרות המקצועית על החלום עד לאחר השלמת כתיבת דבריו שלו. "כלל אינני חושב על גרסה זו כסופית", הוא כותב לפליס באותה עת, "אני רוצה תחילה לעצב את מה ששלי לכלל צורה, אז ללמוד ביסודיות את הספרות ואחר כך לשלב, או לעבד מחדש, במקום שהדבר יתבקש מתוך הספרות. איני יכול לקרוא לפני שגמרתי, ורק תוך כדי כתיבה אוכל לחבר בפרטים" (24.3.1898).

פרץ הכתיבה הראשוני הזה נבלם אחרי כמה חודשים, גם בשל מבוי סתום תיאורטי וגם בשל גישתו הביקורתית של פליס לאחת הטיוטות שפרויד הגיש לו. רק למעלה משנה אחר כך, במאי 1899, מתגבר פרויד על המעצורים שעוכבו את המשך עבודתו ומצהיר, שאיננו מוכן לשמור בלבו את התגלית היפה ביותר, אולי היחידה שתשרוד אחריו, ולכן "החלום היה יהיה" (28.5.1899). אף על פי ששעה שכתב את הדברים האלה עוד לא הושלם הפרק הראשון והשביעי כלל לא נכתב עדיין, הוא נשאב לגמרי אל תוך הכתיבה. באוגוסט אותה שנה הוא כבר "משוקע כולי בתוך עבודתי, ואינני יכול לכתוב שום דבר אחר" (6.8.1899). פרויד עמד בהבטחתו ותוך חודשים ספורים יצא הספר לאור.

4.

"הנה הכול מיוסד על מעין פנטזיית טיול. בתחילה, היער האפל של המחברים (שאינם רואים את העצים) חסר תוחלת ומוצא (Aussichtslos),⁶ שביליו תועים

6. למילה הגרמנית Aussichtslos כפל משמעות: "חסר תוחלת" ו"ללא מראה-נוף".

ומטעים. ואז מעבר צר נסתר, שדרכו אני מוליך את הקורא – החלום לדוגמה שלי על מוזרויותיו, פרטיו, גילוייו הלא-דיסקרטיים, בדיחותיו התפלות – ואז לפתע, הרמה, והנוף הנגלה והשאלה: בבקשה, לאן ברצונכם לפנות עתה?⁷

בפירוש החלום פרויד לוקח על עצמו את תפקיד המדריך המוביל את הקוראים בדרכי יער אפלות, שרבים לפניו תעו בהן דווקא משום שבהיפוך אירוני לא ראו את העצים מרוב יער. הוא מבטיח לחלץ את קוראיו מן המעבה ולהוליכם אל אורה של תגלית ותקווה. מדובר ביער, ולקוראים מובטח טיול הרפתקני מעט, שידו הבוטחת של המדריך ערבה לסיומו המוצלח. אך בכניסה אל אותו יער פרויד תולה מעין תמרור אזהרה, מוטו: *Flectere si nequeo superos, Acheronta movebo* (אם איני יכול לכופף את הכוחות העליונים, אניע את השאול), תמרור שאותו הוא מציב גם ביציאה מן המעבה, לקראת סיום הפרק הסוגר את הספר.⁸ קרוב לוודאי שרוב קוראיו הראשונים של פרויד לא נזקקו לתרגום ולפרשנות של אותה אזהרה, שכן **אינאים** של וירגיליוס, שממנו החרוז לקוח, היה לחם חוקם של תלמידי הגימנסיה והמשכילים של וינה באותה תקופה. הם גם ידעו שהחרוז איננו מרמז על טיול של הנאה הרפתקנית, אלא על מסע מייסר ומפרך בשאול, שיש בו סיכון. כמו וירגיליוס המוליך את אינאס בחיפוש אחר אביו, כך פרויד מזמין את קוראיו להצטרף אליו במסע קשה, פנימה אל שאול תחתיות הנפש, ללכת אתו (אל אביו המת) בעקבות חלומותיו, שמהם ילמד להקיש על חלומותיהם של אחרים. במחווה של התרסה כלפי שמים, הוא מזמין אותם להציץ אל תוך תהום שאיננה התופת הנוצרית של דנטה, אלא שאול פגנית, ללכת בדרך החתחתים של הלא-מודע, שבה יכירו את עוצמת התשוקות המניעות את הנפש ואת המאבק בינן לבין הכוחות המרסנים אותן והשומרים מפני התפרצותן ההרסנית. במובלע, ואולי לא-במודע, הם מוזמנים גם להצטרף אל קולה של האישה שבתוכם, שכן מי שמטיחה כלפי שמים באפוס של וירגיליוס היא האלה יונו, בת זוגו של יופיטר, בסצינה בעלת אופי כמעט פתולוגי של התפרצות כוח השיגעון הנשי.⁹ בסיום המסע יתחוור לקוראים שבשעה שהלכו בכל הדרכים העקלקלות והסבוכות, הלכו למעשה גם בדרך המלך, שכן, **"פירוש החלום** הוא דרך המלך להכרת הלא-מודע בחיי הנפש" (פרק 7-1). בהכרת הנפש אין קיצורי דרך, הקפנדריה היא דרך הישר.

פירוש החלום בונה אפוא דרך כפולת פנים, שהיא דרך המלך בתודעה החוקרת

7. מכתב מן ה-1899.6.8. תמונת הטיול חוזרת גם בפתיחת הפרק השלישי של הספר.

8. לעניינו של המוטו ראו גם מאמרו המרתק של סטרובינסקי (Starobinski, 1999).

9. סטרובינסקי, עמ' 18; אולי צריך היה לתרגם את השורה מוירגיליוס לעברית במין נקבה: "אם איני יכולה..."

ובה בעת דרך העקלתון שבנבכי נפשנו הלא-מודעת. דרך המעקפים, דרכה של המשאלה המחפשת מוצא כאשר הדרך הישירה סגורה בפניה, היא דרכו של החלום, דרכה של התשוקה. דרך המלך היא דרכה של השיטה המפרשת אותו, דרכה של הידיעה. בפרויד האיש ובכתיבתו מצטלבות שתי הדרכים.

מבנהו של הספר תואם מפת דרכים כפולה זו. פרויד איננו מציג תיאוריה שלמה, על כל היבטיה והנחותיה, ואחר כך מוכיח אותה בדוגמאות. הוא מציג מעין תיאוריה מצטברת, העולה בהדרגה מתוך עשרות הדוגמאות שהוא מביא. הוא מוליך את הקורא בדרך שעבר הוא עצמו, על עליותיה ומורדותיה, דרך שבה התברר לו צעד-צעד עניינו של החלום. הוא כותב את סיפורה של הדרך הזאת. פרויד כתב את הפרק הראשון, הארוך, אחרי שסיים את כתיבת הפרקים האחרים, להוציא הפרק השביעי. הוא נכנע להמלצתו של פליס והכריח את עצמו לקרוא את כל מה שנכתב על החלום לפניו, כדי לבסס את אופיו המדעי המכובד של הספר ולא לתת נשק בידי המתנגדים לו. תוך כדי הבאת הספר לדפוס עוד המשיך פרויד לקרוא ולהתלונן על שנגזר עליו עונשה של הביבליוגרפיה הזאת. עם השלמת הפרק הביע לא פעם את אי-שביעות רצונו ממנו ואת חששו שהוא עתיד להרתיע קוראים רבים מהמשך הקריאה: "רוב הקוראים ייתקעו בסבך הקוצים הזה ועינם לא תשזוף כלל את היפהפייה הנרדמת שמאחוריו", כתב לפליס ב-22.7.1899. אך על אף הסרבול שהיה כרוך בהצגת כל הספרות, אפשרה הכתיבה המאוחרת של הפרק את ארגונו על פי השאלות שהספר דן בהן בפרקי ההמשך שכבר הושלמו, ואת התמצות הביקורתי של כל מה שנכתב לפניו.

הצהרת הפתיחה, מלאת הביטחון, איננה מעידה כלל על הספקות שיעלו בהמשך הדיון. פרויד מבטיח בה לקוראיו כי הוא עתיד להוכיח בספר זה כי יש טכניקה פסיכולוגית המאפשרת לפרש חלומות, שעם יישומה יתברר שלכל חלום יש מובן, ומובן זה הוא חלק מחיי הנפש הערים. בסקירת המחברים השונים, שאחדים בהם השכילו לדבריו לראות כמה וכמה דברים נכונים, הוא מראה מדוע איש מהם לא הצליח במקום בו הוא עתיד להצליח: או שכשלו בטכניקת הפירוש; או שסירבו לראות בחלום תופעה פסיכולוגית שיש לה תפקיד בחיי הנפש, והצטמצמו בבדיקת מקורותיו הפיזיולוגיים; או שלא ראו את המשמעות הטמונה בחלום; או שלא ידעו לקשר נכונה בינו לבין חיי הנפש הערים. איש מהם לא ראה את התמונה בשלמותה ולא ניסה, כמותו, לנצל באופן שיטתי את החלומות בתחום הקליני או לעשות את פירושם בסיס לתיאור מטא-פסיכולוגי של המערכת הנפשית. על אף ניסיונות חוזרים ונשנים במשך מאות שנים, איש לא ניסח תיאוריה שהיה ביכולתה לתת דין וחשבון על כל תכונה ועל כל פרט הקשורים בחידת החלום.

שילובם של דברי הקדמונים על החלום ושל התייחסויותיהם של סופרים ופילוסופים בסקירת הספרות מסייע לפרויד להציב את החלום לא כבעיה מדעית

רפואית מצומצמת, או אפילו לא כבעיה פסיכולוגית גרידא, אלא כשאלה שלעיון בה השלכות תרבותיות נרחבות.

פרויד מתחיל את עצם דיונו בפרק השני. פרק זה מציג את השיטה, כולל פירוש חלום לדוגמה, "חלום הזריקה לאירמה", ומציע את המסקנה שתלווה את כל הספר: "החלום הוא מילוי משאלה." הפרק נפתח בהצגה קצרה של מקורות שונים מאלה שהוצגו בסקירה הביבליוגרפית של הפרק הראשון. אף על פי שהוא דוחה את שיטותיהם, פרויד מכריז על קרבה גדולה יותר אליהם מאשר אל מחקרי המדע בנושא החלום. יוסף, פותר החלומות המקראי, ארטמידורוס איש דלדריס, והאמונה העממית היטיבו להבין כי לחלומות יש מובן; והוא, פרויד, יבנה את הבסיס המדעי לחקירתו של מובן זה.

הנחת היסוד היא אפוא, שהחלום וסיפורו הם התנסות שאינה מודעת למה שהיא יודעת, ואינה יודעת את מה שהיא אומרת, ולכן יש לפרשם ולהגיע אל האמת הגנוזה בהם. בהנחה זו כרוכה גם הנחה נוספת הרואה בחלום ניסוח מרוכז, מתומצת וחדתי של תהליך נפשי מורכב, אך ברור, וארוך פי כמה. החלום הוא מעין מברק כתוב בצופן, המקפל בתוכו מכתב ארוך ומפורט. הנפש כתבה אותו כביכול בשיטת קצרנות, והניתוח שיפרשו יכתוב את המכתב כולו לפרטיו וכלשונו. את שיטת הפירוש שלו פרויד שואב מניסיונו הקליני ומן הטיפול בפתולוגיות נפשיות. זו שיטת האסוציאציות, שבה מתבקש בעל החלום להכניס עצמו למעין מצב דמדומים של הרפיה נפשית, לזנוח את חשיבתו הביקורתית ולדווח כל מה שעולה בדעתו לגבי כל חלק וחלק של החלום. למעשה מתבקש המטופל, או בעל החלום, להכניס את עצמו למעין מצב "חלומי", שהרפיית הצנזורה המאפיינת אותו מחקה את זו המתרחשת בעת החלימה. אף על פי שהמחשבות המבזיקות בזו אחר זו ללא בקרה נקראות בטעות "אסוציאציות חופשיות", פרויד מניח שאין הן חופשיות באמת (פרויד, 1925, עמ' 295). ההפך הגמור הוא הנכון; הן מוכתבות על ידי חוקים המקשרים ביניהן לבין עצמן, ביניהן ובין תודעתנו וביניהן לבין העולם הנפשי הלא-מודע הרוחש תחתיה. הן, והרגשות הנכרכים בהן, נעים על מעין רשת דרכים פנימית ומחפשים מוצא אל התודעה. הליכה בעקבות האסוציאציות תאפשר את לימוד החוקים, תוביל אל אותו עולם, תבהיר את החלום הנובע ממשאלותיו בעודה מנהירה את מבנה הנפש.

פירוש החלום כולל עשרות רבות של חלומות, מהם קצרצרים ומהם ארוכים וסבוכים, המשמשים את פרויד להארת כל נקודה ונקודה שהוא מעלה בטיעונו. לכן הוא מדגים תחילה את השימוש בשיטת הפירוש שתיאר ועושה זאת בעזרת ניתוח מפורט מאוד של חלום משל עצמו. הוא מודע היטב לבעייתיות ההחלטה להשתמש בחלום כזה כחלום לדוגמה, ואף להמשיך ולהשתמש בחלומותיו גם בפרקים הבאים. הוא מנסה לפיכך להדוף מראש את הביקורת, המוצדקת בחלקה,

שתושמע נגדו. בצניעות מעושה הוא חושף את החולשות הטמונות בדרך זו: מצד אחד ברור כי לא יוכל להציג בפומבי את כל החומר האינטימי שיעלה בניתוח חלום כזה; מצד שני, הרבה ממה שיציג עלול להעמיד אותו במבוכה רבה. הוא מודע לכך שאנליזה עצמית – וניתוח החלומות הוא חלק ממנה – היא הקשה מכול, ואפילו מודה כי "אנליזה עצמית אמיתית איננה אפשרית".¹⁰ ובכל זאת הוא דוחה את האפשרות לנצל את חלומותיהם של האנשים הנורוטיים שבטיפולו ומתעקש להשתמש בחלומותיו של אדם "פחות או יותר נורמלי", הוא עצמו. ניתוח חלומות אלה, על אף הבעייתיות הכרוכה בו, מעניק לספר תחושה של מיידיות, ממשות ואותנטיות. כאשר פרויד מבקש מקוראיו להניח לרגע את ענייניהם ולעשות את ענייניו לעניינם, הוא מערב אותם במהלכים שהוא מציג בפניהם בצורה שיש בה משום פיתוי המעניק להם חוויה שאיננה רק אינטלקטואלית.¹¹ בהצגת חלומו הוא שובה את קוראיו.

החלום המשמש לפרויד כדוגמה הוא אותו חלום שבגיניו קיווה לזכות בתהילת עולם חקוקה בלוח-שיש, "חלום הזריקה לאירמה". כל הקורא את החלום ואת ניתוחו עומד מיד על כך שה"חלום" שפרויד עוסק בו ומפרשו איננו החלום גופו. הדבר מובן מאליו: מה שפרויד מפרש הוא טקסט מילולי הנמסר על ידי האדם הער ואיננו ההתנסות החלומית עצמה. הוא תרגומה של חוויה זו ללשון, וכל כמה שלא תנסה הלשון ללכוד את ההתנסות לא יהיה זה אלא טקסט סיפורי, גם אם מקוטע לפרקים. החלום כמקור איננו נגיש לפירוש אלא בתיווכה של הלשון. אך לא זו בלבד; עד מהרה מתברר לקוראים את הפרק, כי פרויד איננו מפרש את סיפור החלום ותו לא. הוא מפרש טקסט מקיף הרבה יותר. שיטת הפירוש יוצרת טקסט מתרחב והולך של סיפור וכל האסוציאציות הנכרכות בו. הטקסט העומד לפירוש הוא באופן עקרוני אינסופי.

במאמר מוסגר יש לומר שכל דיון בחלום זה, כמו גם בספר בכלל, אינו יכול שלא להזכיר ולו ברמז את ההטיה המגדרית המובהקת כל כך המאפיינת את דרך חשיבתו וכתיבתו של פרויד. השערותיו, הבוטות לעתים, לגבי התשוקות המיניות המעוררות לכאורה את כל החלומות של מטופלותיו ההיסטריות, תגובותיו השוביניסטיות לסיפורי מטופליו על חלומות הרפתקאותיהם עם "גברות" מסוימות, התעלמותו מתכנים מיניים גלויים לעין של חלומותיו שלו, כל אלה מעידים על הסטנדרט הכפול ששימש אותו בהערכתיו. הדבר בולט גם בפרק שלפנינו.¹²

10. מכתבים מן ה-14.8.1897 ומן ה-14.11.1897.

11. ראו גם אייפרמן, 2003, עמ' 20-21.

12. הביבליוגרפיה על חלום זה ענפה מאוד. רשימה ביבליוגרפית מועילה ניתן למצוא אצל בלום (Blum, 1996). גם רוברטסון מתייחס בהרחבה לחלום זה, בהקדמה לתרגום החדש של הספר בהוצאת אוקספורד (1999 [1900] Freud, in: Robertson).

כפי שהוא עושה גם בניתוחי החלומות הבאים, פרויד פותח את תיאורו בדיחוי-רקע על אירועי היום הקודם לחלום. הוא מספר כיצד נפגע מהערה של אחד מעמיתיו הצעירים שהתייחסה למטופלת שלו, "אירמה", וכיצד הביאה אותו ההערה הביקורתית לכתוב עוד באותו ערב תיאור מפורט של המקרה של אירמה וטיפולו בה. באותו לילה הוא חולם שהוא מארח את אירמה בביתו, היא מתלוננת על המשך מחושיה והוא תולה את האשם בעובדה שאיננה מוכנה לקבל את עצותיו הטיפוליות. הוא בודק את גרונה, נתפס לבהלה למראה הסימפטומים שלה וקורא לרופאים – המתארחים גם הם – להתייעצות. הדיאגנוזה נקבעת כדלקת והגורם לה, שכולם מסכימים עליו, היא זריקה שניתנה לה על ידי "אוטו", ככל הנראה במזרק לא נקי. את אותיות הנוסחה הכימית של החומר שהוזרק הוא רואה לנגד עיניו באותיות קידוש לבנה. הוא מעלה את החלום על הכתב מיד עם התעוררו.

החלום הכתוב מרבה בפרטים המתארים את מקום ההתרחשות, את הדמויות המופיעות בו, מראן, דבריהן והתנהגותן. הוא מרחיב בתיאור הסימפטומים של תחלואיה של אירמה ומדגיש את עניינה של הזריקה הקלוקלת. לפנינו מעין סצינה על במה, ואופיו התיאטרוני של התיאור בולט ביותר. זהו מעין מחזה קצר לכמה שחקנים, כתוב בזמן הווה, במרכזו החולם, הדובר-חווה בגוף ראשון, שתחושותיו ותגובותיו למתרחש מעניקים לסצנה אווירה של דחיפות מבוהלת, אפילו קומית משהו. על מנת להעביר את התחושה המקוטעת של העלאת החלום בזיכרון, פרויד מרבה בשימוש בשלוש נקודות (...) לציין המקומות המעורפלים או השכוחים.

יתרוננו של חלום זה, המצדיק את הצגתו כדוגמה אליבא דפרויד, הוא בכך שברור לגמרי מהם אירועי היום הקודם שעוררוהו, ועם זאת אין בכוחם להסביר אותו ממש. גם הוא עצמו תוהה על משמעותו. כדי להבין מה מסתתר באמת מאחורי ההתרחשויות והתגובות התמוהות העולות בחלום, יש לערוך ניתוח מפורט, שאותו פרויד עורך למענו ולמעננו.

הניתוח הוא סדרת המחשבות העולות בדעתו של פרויד לגבי כל חלק וחלק של החלום הכתוב. אל מחשבות אלה נספחות האסוציאציות שהן עצמן מעוררות בו. כך, למשל, למקרא המשפט המתאר את מה שראה בבדיקת הגרון של אירמה, הוא מעלה בדעתו תחילה את מחלת הדיפטריה המזכירה לו את חברתה של אירמה, וכן את מחלתה הקשה של בתו וחרדתו לגורלה. הסימפטומים בגרון מעלים בו גם חששות לבריאותו שלו, מזכירים לו את השימוש שלו בקוקאין ואת הידיעה לגבי אחת המטופלות ששימוש כזה הזיק לה. הוא נזכר שהיה הראשון שהמליץ על השימוש הטיפולי בקוקאין, והדבר גרר תוכחות כבדות כלפיו. לבסוף עולה בדעתו מותו של חברו הקרוב שנגרם כתוצאה משימוש הרסני בסם זה.

בדרך זו פרויד מצליח להעביר לקוראים את התחושה שמחשבותיו מתגלגלות ומעלות זו את זו ללא בקרה, כולן בעלות ערך בחיפוש אחר משמעות החלום, והן מוליכות מן הגלויות יותר אל הנסתר והחבויות. כל האסוציאציות מוליכות אותו למסקנה שנושאו האמיתי של חלום זה הוא תחושת האשמה שהוא חש כלפי מצבה של המטופלת שלו. יתרה מזו, בהטילו את האשמה על משהו אחר, אירמה עצמה או "אוטו", החלום מבטא את הגשמת משאלתו של החולם לזכות את עצמו מכול וכול. ומכאן מסקנתו הסופית של הפרק, שהחלום הוא מילוי משאלה.

פרויד חלם את החלום בשנת 1895, שעה שניסיונותיו הטיפוליים החדשים לא הניבו עדיין ריפוי מוצלח של ממש. זו גם השנה שבה ניסה, ללא הצלחה, להשלים את כתיבת "הפרויקט". ספקותיו וחששותיו המקצועיים באים לידי ביטוי גלוי בהצגת האסוציאציות ובמסקנות הנלוות אליהן. במהלכן אין הוא נמנע מלהזכיר כישלונות רפואיים. הוא חושף פרטים אישיים ורגשות שנדרש אומץ לחושפם ברבים, כמו למשל הערתו (אמנם בהערת שוליים) לגבי מראיה של אשתו והתנהגותה המשווערת כמטופלת. הוא מכניס, כביכול, את הקוראים בסוד העניינים כאשר הוא מודה שלגבי חלק מסוים בחלום הוא נמנע מלהמשיך באסוציאציות "עד הסוף". הוא טורח לשכנע את קוראיו שהוא גלוי לב כל כמה שרק אפשר, וכי הוא מגיע ל"אמת" שהסתתרה מאחורי החלום.

חלום אירמה הוא זה שפרויד ניתח באופן המפורט ביותר בספר, ויותר מכל חלום אחר זכה לתלייתלים של ניתוחים ופרשנויות, מאז ועד היום (ראו למשל, Felman, 1993; Anzieu, 1986; Hartman, 1983; Schur, 1972; Erikson, 1954; Blum, 1996). על בסיס חומרים ביוגרפיים רבים שנחשפו בפנינו במשך השנים – דברים שכתב מאוחר יותר, מכתבים וזיכרונות שלו ושל אנשי חוגו – אפשר להסיק שמצב העניינים היה שונה מעט, ואם נאמרה אמת, ודאי לא היתה זו כל האמת. בעיותיו המשפחתיות של פרויד היו סבוכות יותר, יחסיו עם הדמויות שהחלום מרמז אליהן – בני משפחה בעבר ובהווה, קרובים, ידידים ועמיתים – מורכבים הרבה יותר, והקונפליקטים שהחלום מביים – מרים הרבה יותר. חלום אירמה הוא אמנם חלום על אשמה, אך לא רק על אשמה ולא רק על זו שפרויד פורש בפנינו. אנו יודעים למשל, שלא זה היה החלום שפרויד רצה להציג כדוגמה לניתוח מושלם. היה זה חלום אחר, שאת נוסחו ונוסח הניתוח שלו שלח לפליס באחד המכתבים, שטרם אותר. מה היה אותו חלום איננו יודעים, אך פרויד אמר עליו שהוא היחיד שבו ערך ניתוח מושלם. פליס היה זה שפסל את החלום ואילץ את פרויד שלא לשלבו בספר, ככל הנראה משום שחשש מן התגובות לחוסר הדיסקרטיות שבו. במכתביו, פרויד חוזר ומדבר על תחושת האבל שחש על אובדן אותו חלום, וכניעתו לפליס בנקודה זו גרמה לשיתוק של כמה וכמה חודשים

בכתיבת הספר.¹³ "כפי שאתה יודע," כתב לפליס ביוני 1898, "חלום יפה ודיסקרטיות אינם הולכים יד ביד."

הוא נכנע לפליס אך לא סלח לו, אולי אף לא לעצמו. חלום אירמה הוא, בין השאר (ועלינו לזכור שיש הרבה מאוד "שאר") נקמתו הסמויה, שאת מהותה פרויד איננו פורש בפני הקוראים. פליס הוא, ככל הנראה, אחד העומדים מאחורי החלום, שאת הניתוח שלו פרויד שילב במקום הניתוח המושלם שנפסל, והוא אחד המרכיבים את דמות "אוטו" המזריק את הזריקה הגורמת נזק לאירמה. אף על פי שמאוחר יותר פרויד עצמו זיהה את "אוטו" כאוסקר ריי, שהיה אחד מעוזריו ורופא הילדים של משפחתו, הוא ידע גם ידע שדמויות חלום מצביעות על יותר מדמות אחת במציאות חייו של החולם, בשל מנגנון העיכוי. גם האישיה שבחלום, אירמה, היא דמות מורכבת מדמויות אחדות (הכוללות אף אותו עצמו), ו"אירמה" הוא השם שבו הסווה את שמן של כמה וכמה נשים בעלות משמעות בחייו הפרטיים, החברתיים והמקצועיים. הבולטות בהן היו המטופלת אנה המרשלג-ליכטהיים, אשתו מרתה, ומטופלת נוספת שלו, אמה אקשטיין, שפליס ביצע בה ניתוח אף מיותר וכושל, וסיכן את חייה כשברשלנותו השאיר פד גזה בתוך אפה בתום הניתוח. פרויד, שהיה זה שעודד את אקשטיין לעבור את הניתוח, ניסה בכל מאודו להגן על פליס ולהטיל את אשמת מכאוביה על ההיסטוריה שבשלה טיפל בה הוא עצמו; וגם משנתגלתה קלקלתו של ידידו לא הרפה מהשתדלויותיו לזכותו. הוא עצמו לא יכול היה שלא לחוש אשמה על חלקו בפרשה. בשעה שחלם את החלום, לא הרשה לעצמו בשום אופן להודות, ולו גם בחשאי, באכזבתו מפליס, באכזבתו מן האמון שנתן בתיאוריות התמוהות של הלה על הקשר בין האף לבין המיניות, ובהתפוררות קשרי הידידות המיוחדת ביניהם.¹⁴ אך על החלום לא סיפר לו. העדרו של החלום מן המכתבים בולט, מה עוד שבאותו יום שבו "נתגלה לו סוד החלום", שלח איגרת קצרה לידידו, שעיקרה שאלות לשלומו ולמעשיו.¹⁵ לכל הפרשה הזאת, כמו לפרשות רבות אחרות, אין וגם לא יכול היה להיות זכר בניתוח שפרויד מפרט בפנינו. גם אם הבטיח לקוראיו להיות גלוי לב וחסין מפני הביקורת על אי-הדיסקרטיות שלו, לא יכול היה להרחיק לכת עד כדי כך. יש להניח שלחלקם של הדברים אף לא היה מודע. הנה כי כן, ברור כי פרויד לא יוכל להציע ניתוח ממצה בשום מקרה, גם לא

13. על תחושת השיתוק שאחזה בו ראו המכתבים מ-9.6.1898; 20.6.1898; 23.10.1898; 1.8.1899; 6.8.1899; 20.8.1899.

14. על כל הפרשה ראו Masson, 1984.

15. 24.7.1895.

במקרה של החלום לדוגמה. דיסקרטיות מרצון ודיסקרטיות מאונס מציבות גבולות של ממש.

אלא שאין זה הגבול היחיד שפרויד משרטט לניתוח ולפירוש. בהערת שוליים באותו פרק, וכן במקום נוסף בדיון (פרק 7), הוא מודה שבכל חלום יש לפחות נקודה אחת שאי אפשר להגיע להקרה, כמעין "טבור" שבאמצעותו הוא קשור אל הלא-ידוע. החלום עצמו מציב אפוא מחסום בפני אפשרות הידיעה המלאה.¹⁶ אך די לו לפרויד במה שהעלה כדי להראות באמצעותו לא רק את השיטה ואת המסקנה, אלא לבסס את ההנחה המרכזית של הספר: החלום מדבר אמת נפשית. הוא מטעה במופעו, אך אפשר וכדאי לפרשו. מובנו סמוי מן העין במכוון, אך ניתן לחושפו בעזרת התובנות הפסיכואנליטיות והשיטה המתבססת עליהן. פרויד חוזר ושב אל חלום זה כמה וכמה פעמים בהמשך, כדי להראות כיצד מתבצעת בו "מלאכת החלום" האחראית להסוואת משמעותו ולהסתרתה.

5.

הפרק השלישי, הקצר שבפרקי הספר (9 עמודים בלבד במקור הגרמני), מציג את האופן שבו פרויד יתעמת במהלך הדיון עם ההתנגדויות הצפויות שהשגותיו עשויות להעלות, ובמרכזן ההתנגדות להכללה שכל החלומות כולם ממלאים משאלה מוסוית. הוא מציע פירוש קצר ומרוכז לסדרה של חלומות משל עצמו, משל מטופלים, משל ילדיו, שתכליתם להראות כי לא רק "חלום אירמה", גם חלומות הנראים רחוקים מלספק משאלות, עושים זאת למעשה. אין תוכם כבדים. במבט ראשון רובם חידתיים, משונים, מפתיעים, אבסורדיים, מותירים בחולם תחושה של אי-הבנה ומציגים מצבים שאין בינם לבין משאלה ולא כלום. אך להוציא חלומות שקופים של ילדים קטנים ו"חלומות נוחות" המבקשים לספק צרכים גופניים דוחקים, כל החלומות מסווים את שהם מבקשים ורק פירוש יכול לעמוד על כך. אפילו חלומות המבטאים פחדים וחרדות יפורשו על ידו כממלאי משאלות נסתרות, ובהן משאלות של ענישה עצמית.

עד לנקודה זו פרויד הפגין את דמיונו ומיומנותו הפרשנית ואת המסקנה שהגיע אליה. רק בפרק הרביעי הוא מציע את ההבחנה המונחת ביסוד הטכניקה שלו: כדי לפרש חלום יש להבחין בין תוכן החלום הגלוי, זה הנותר בזיכרונו של החולם ושאותו הוא מספר, לבין מחשבות החלום הסמויות, הנסתרות גם ממנו

16. כדאי להפנות את תשומת הלב לעובדה שהמחסום, הטבור, הוא זה הקושר את האדם עם "הנשי", ופרויד ניתסכל לא מעט בניסיונו להבין את "סוד האישה".

עצמו. התוכן הגלוי מתקבל על ידי עיוות והסוואה של מחשבות שאין הדעת המודעת סובלת, ואין התודעה מוכנה לקבלן כמות שהן. בין שאלה מחשבותיו הסמויות של פרויד, החורשות רע על ידיד, בין שהן מחשבותיה של גברת המקנאה בחברתה, ובין שזו משאלתו הדוחקת של גבר שהגברת שבילה עמה את הלילה לא תיכנס להריון חלילה, הן לא תופענה כמות שהן בתוכנו הגלוי של החלום, אלא תעוותנה לבלי הכר. העיוות הוא תנאי להופעתן בחלום והמשאלה לעולם מוסווית אך קיימת. כך פרויד מאייך ומרחיב מעט את קביעתו הפסקנית ואומר בסיכום התדיינותו בפרק זה, ש"כל חלום הוא מילוי (מחופש) של משאלה (מדוכאת, מודחקת)".

פרויד מבסס את קביעתו שרוב חלומותינו הם ביטוי מעוות ומצונזר של משאלות ותשוקות שאין דעתו של החולם סובלת, על ההנחה בדבר קיומן של שתי רשויות, או מערכות נפשיות, שרק לאחת מהן גישה לתודעה. המשאלות נוצרות במערכת האחרת, שכולה כוחות אנרגיה רוגשים והגישה לתודעה חסומה בפניה. על משמר הגבול בין שתי המערכות מוצב צנזור, וכדי לפרוץ ולהגיע לתודעה – ולו רק בצורת חלום – על המשאלה הלא-מודעת להתחזות, להסוות את עצמה ולהונות את הצנזורה; בדיוק כמו כתב פוליטי המפרסם ביקורת על שליט רודן במסווה של פלייטון על ארץ נידחת.

גם אם אחרי שנים פרויד יסייג ויאמר, שכל חלום הוא ניסיון למלא משאלה (פרויד, 1933), המחשבות השואלות, הנכספות, המבקשות והדוחקות – והמתחזות – תישארנה המסד לחלום ולפירוש. כל פירוש הוא הסרת מסווה מעל פני מחשבה שדרכה הגלויה אל התודעה נחסמה על ידי הצנזורה הפנימית, והאפשרות היחידה שנותרה בפניה להידחק ולהתגלות היא בתחפושת בחלום.

כמו לכל חולם, כך גם לפרויד ברור שהרכה מן החלום שאנו זוכרים קשור באופן כלשהו למה שמעסיק אותנו ביומיום. וכך, בפרק החמישי, העוסק בחומרי החלום ובמקורותיו, הוא מצביע תחילה על חלקם של "שרירי היום", אירועי היום הקודם לחלום, בגרימת חלום ועל מקומם בתוכנו. גם כאן איננו מסתפק בהכרזה, אלא מדגים מיד את הקשר בין אירועי היום שחלף לבין חלום שנחלם באותו לילה, בעזרת סדרה של חלומות קצרים משלו. החלום שחלם על מונוגרפיה בוטנית, למשל, נקשר למונוגרפיה על רקפות שראה בחלון הראווה של חנות ספרים בבוקרו של אותו יום. אירועים כגון זה הם לעתים סתמיים ביותר, אך יש בכוחם לפתוח את שרשרת האסוציאציות שתוביל אל המחשבות שכלל וכלל אינן סתמיות, והן בעלות חשיבות נפשית גדולה לחולם. פרויד מראה זאת על ידי ניתוח מפורט של כמה חלומות, וביניהם אותו חלום על המונוגרפיה. הוא משרטט את הדרך שבה הרעיונות העולים בדעתו בדרך אסוציאטיבית מוליכים מן הרקפות אל בעיות הקשורות בשאפתנותו המקצועית, וכמו בחלום אירמה, גם אל שאלות של כישלון ואשמה.

אלא שגילוייו של קשר כזה אל היום הקודם לעולם איננו ממצה את עניינו של החלום, כשם שאיתורם של גירויים גופניים שונים, חיצוניים ופנימיים, הממלאים תפקיד בהיווצרות החלום אין בו כדי להסביר את משמעותו ולרדת לחקרו. כל חלום קשור גם אל העבר הרחוק, וברוב המקרים הוא שואב את חומריו מרשמי הילדות וממשאלותיה. הוא נוצר מכוחן של המשאלות החבויות, שהאדם המבוגר בן התרבות למד להדחיקן. אלה מסתפחות אל מחשבות תמימות יותר, מנצלות את יכולתן של האחרונות להערים על הצנזורה ולהגיע בתחפושת אל התודעה בחלום. בפרק התיאורטי האחרון פרויד ישווה את כוחם היחסי של שרידי היום והמשאלות המודחקות מן העבר ליחס בין יום לבין בעל הון. מחשבה שמקורה ביום שחלף היא מעין יום שבהעדר הון לא יהיה בכוחו להוציא את תוכניותיו אל הפועל. רק מחשבת משאלה לא מודעת יכולה לספק את ההון, את האנרגיה הנפשית הנדרשת, כדי להניע חלום: חלום הוא תמיד וללא עוררין משאלה מן הלא-מודע (פרק 7-ג').

אחת המשאלות האופייניות, ששמן הפך כמעט שם נרדף לפסיכואנליזה הפרוידיאנית, היא זו שפרויד מציג תוך קישור לטרגדיה של סופוקלס **אדיפוס המלך**. על אף הרעש שעוררה, ואף על פי שבניסוחה המורכב והמתוחכם יותר כקומפלקס אדיפוס הפכה עם השנים לעיקר חשוב בתיאוריה (שזכה לתמיכה ולגינוי גם יחד), כאן מוקדש לה מקום קטן בלבד. היא מופיעה בחלק הדין בחלומות על מות קרובים אהובים והחושף אותם כמשאלות סמויות, לא-מודעות, המבקשות את מותם. פרויד השתכנע כי המשאלה לראות במות האב ולממש את האהבה לאם, משאלה שזיהה באחד הרגעים האינטנסיביים ביותר של האנליזה העצמית שלו, היא בעלת תוקף כללי.¹⁷ המיתוס ויצירות הדרמה של סופוקלס ושייקספיר מאשרים זאת. השפעתם המטלטלת של מחזות אלה לאורך הדורות מהווה לדידו הוכחה לכך שעלילתם, הממחישה משאלה כזאת, מרעידה משאלה סמויה דומה בלב הצופים. פרויד מדגיש שמשאלת הרצח המופנית כלפי האב וכיסופי התשוקה המופנים אל האם אינם בשום פנים משאלתו של החולם בשעת חלימתו. זו משאלתו של הפעוט שהיה בעבר, משאלה שהודחקה ואיננה מודעת. כדי להביאה לידי מימוש בחלום, צריכה להיעשות "מלאכת חלום" נמרצת שתקנה לה פנים תמימות שיערימו על הצנזורה ויפתחו בפניה את דלתות התודעה.

על אף מה שהורגלנו לחשוב, פרויד איננו מביא בספר מספר גדול של מחשבות ינקות של ממש. מן המכתבים שכתב לפליס אנו יודעים שזיכרונות ינקות כאלה עלו גם עלו תוך האנליזה העצמית, אך פרויד בוחר שלא לחושפם בספר ומסתפק ברמזים בלבד. לעומת זאת הוא מרבה להביא זיכרונות-משאלות מן הילדות

17. ראו במכתב לפליס, 15.10.1897.

והנעורים, גם משלו וגם משל אחרים. כך, למשל, בסדרת החלומות המתייחסים לכיסופיו להגיע לרומא, מוליכות אותו האסוציאציות מן המשאלה העכשווית, דרך זיכרונות מימי הגימנסיה שלו אל זיכרון ילדות צורב, שבו נגלה לו אביו כאדם שפל רוח, משום שלא התקומם נגד השפלתו בידי גוי. האב איבד באחת את גדולתו וקומתו בעיניו, והיה לדמות רחוקה מרחק רב מגיבור נעוריו, חניבעל, הקשור אסוציאטיבית לרומא ולמלחמה הכושלת עליה.

רבות מן האסוציאציות שפרויד ומטופליו מעלים תוך ניתוחי החלומות נטועות בעולם החברתי והתרבותי המשותף שאליו השתייכו. כך עולים בדעתם ספרים שקראו, מחזות שראו ומוזיקה ששמעו, וכך הם נזכרים באירועים ובדמויות פוליטיים, היסטוריים או עכשוויים. גיתה ושייקספיר, כמו נפוליאון וביסמרק, עולים באסוציאציות משותפות לבעלי החלומות ולמי שמנתח אותם. אסוציאציות רבות אחרות נקשרות זו לזו על בסיס לשוני טהור, ולא רק זה של השפה הגרמנית, אלא גם של הצרפתית, האנגלית, האיטלקית, הלטינית והיוונית. מילה, הברה, עיצור או צליל לשוני, מזכירים ונקשרים למילה אחרת ויוצרים גשרים בין חלקי תוכן החלום. משחקי לשון, לשון נופל על לשון, חיבורי הברות למילים, כל אלה משחקים תפקיד מרכזי במפגן הפרשנות, ומעניקים חירות, הנראית אפילו מוגזמת לעתים, לפרויד המפרש. עיסוקו במילים המופיעות בחלום ובלשון שבה הוא מדווח הוא כעיסוקו של הפילולוג הקלאסי המבקש לפענח טקסט משובש וחסר ולהחזיר לו את צורתו ומובנו המקוריים.¹⁸

הפרק השישי, המאיים באורכו, כולל חלקים רבים שנוספו לו אחרי המהדורה הראשונה, אפילו כעשרים שנה אחריה. התאריכים הניתנים בסופי הפסקאות, שסטריוז' סיפק במהדורה האנגלית והמופיעים גם כאן, יכולים להעיד על מספרן העצום של התוספות ועל היקפן. רק בפרק זה פרויד מגיע סוף-סוף להצגתה של "מלאכת החלום", העבודה הנפשית האחראית לתוכן החלום ולצורתו, המגלגלת את המחשבות הסמויות, הלא-מודעות והלא-מהוגנות ברוב המקרים, לתכנים שיהיו מקובלים על התודעה בצורת חלום. הוא מציג את תוכן החלום ואת מחשבות החלום כשתי גרסאות של אותו נושא הנמסרות בשתי לשונות שונות. ליתר דיוק – כלשונו של פרויד – תוכן החלום הוא מעין תעתיק של מחשבות החלום לצורת ביטוי אחרת, שיש ללמוד את כללי הדקדוק והתחביר שלה על ידי השוואת המקור (הסמוי) לתרגום (הגלוי). כללי לשון ותרגום אלה הם חוקיה של מלאכת החלום. בכוחם להסביר את העובדות הגלויות לעין של חסכנות החלום – תוכן החלום קצר הרבה יותר מכל המהלך הפרשני הארכני של הניתוח – ושל מופעו החידתי, שיש בו תמיד מן הזרות. אך תמציתיותו של החלום הגלוי כרוכה גם

18. ראו גם בהקדמה לתרגום החדש בהוצאת אוקספורד (Freud, [1900] 1999), עמ' xix.

בהנחה אחרת, שלפיה כל יסוד מיסודותיו נקבע על ידי גורמים רבים (over-determined באנגלית); תוכנו, מאפייניו וצורתו נקבעים על ידי יותר מגורם אחד, והוא נובע תמיד מכמה וכמה מקורות. מעשה הניתוח פורש לפנינו את כל הגורמים וכל המקורות, ככל יכולתו.

לרשות מלאכת החלום עומדות שתי טכניקות מרכזיות, העיבוי (Verdichtung, שתורגם לאנגלית כ-condensation) וההיסט (Verschiebung, שתורגם כ-displacement). הראשונה, טכניקת העיבוי, מתיכה תכנים שונים, דמויות, מקומות, מילים, שיש להם מכנה משותף, לדימוי מעובה חסכוני אחד המופיע בחלום. כך, למשל, מתמזגות בדמותה של אירמה, בחלום הזריקה, לפחות שלוש דמויות נשים: האחת היא אירמה המטופלת, השנייה – חברתה של אירמה, שפרויד היה רוצה בה כמטופלת, והשלישית – אשתו של פרויד, שבה לא היה רוצה כמטופלת. או בחלומות רומא, פינת רחוב בעיר מייצגת גם את רומא וגם את פראג. טכניקת ההיסט, לעומתה, קשורה ברגשות (בשפתו של פרויד – באפקטים), באנרגיה הנפשית הכרוכה בדימויים ובהענקת החשיבות לתכנים השונים. כחלק ממלאכת ההטעיה שלה, מלאכת החלום מסיטה את הרגשות ואת הדגש מן העניין המקורי שהם קשורים בו וכוורת אותם בתוכן צדדי, חסר חשיבות נפשית. על המפרש לדעת שלעיתים קרובות אל לו לחפש את עניינו המרכזי של החלום בחומרים הנראים חשובים וטעוני רגשות, אלא דווקא במה שנמצא כביכול בשוליים הרגשיים של החלום.

אחד השיקולים המרכזיים של מלאכת החלום בשעה שהיא מתרגמת את המחשבות הלא-מודעות לתוכן חלום, הוא יכולתו של חומר להיות מוצג. שהרי החלום נמסר בעיקרו בלשון תמונות, ועיקר המלאכה נעוץ בהפיכתם של תחושה, תשוקה או רצון, למחזה, אפילו דרמה, בזירה האחרת של הנפש.

המשאלות המעוותות ללא הכר והמומחזות כחלום מייצגות חשיבה לא-מודעת ומוצגות ללא התחשבות בכללי החשיבה שאנו מורגלים בה. החלום איננו מתחשב בסתירות ובניגודים פנימיים, איננו מכיר את השלילה או את כללי ההיסק של ההיגיון. האבסורד הוא לחם חוקו. אך האבסורד, חוסר ההיגיון והשטותיות, אינם האמת של החלום שאותה הפירוש חושף.

חלק חשוב מפרק ארוך זה מוקדש להצגה באמצעות סמלים, שפרויד כמעט ולא עסק בה במהדורה הראשונה של הספר. הוא הכיר בחשיבות הסמלים רק מאוחר יותר, בהשפעת חוקרים מתלמידיו ועמיתיו. העיסוק הנרחב בסמלים, כלשון משותפת המתגלה בחלומותיהם של כל בני האדם, אותו עיסוק שהפרשנות הפופולרית של פרויד אימצה בהתלהבות, האפיל על אזהרתו שאין תחליף לאנליזה ולניתוח המתחקים אחרי שרשרת האסוציאציות הפרטיות של כל חולם וחולם. גם אם נעשה שימוש בסמלים קלי פירוש בחלום, רק היכרות עם המילון הפרטי

של כל אדם ועם הקישורים האידיוסינקרטיים בין ערכיו יש ביכולתה לפרש חלום כהלכה.

אם בפרקי הפירוש הראשונים היינו עדים להתלהבות הגדולה של גילוי סוד החלום, לביטחון ביכולת לפתור חידה שדורות רבים עמלו לשווא על פתרונה ולאמונה בכוחה של הטכניקה האנליטית המוצעת להתמודד עם כל הבעיות העולות מדוגמאות-הנגד – כמו אלה של חלום החרדה למשל – הנה בא הפרק האחרון ומחזיר את פרויד ואותנו אל ההיסוס ואל הידיעה שכל זה הוא רק ראשית הדרך. עדיין רב הנסתר על הנגלה. העמידה בפני "טבור" החלום הקושר את התחום הנפשי אל התחום הביולוגי הלא-ידוע, העמידה אל מול הלא-מודע העקרוני, והספק באשר ליכולת לתרגם את כל מה שנתגלה על ידי מלאכת הפירוש של החלום לפסיכולוגיה של החלום ושל מבנה המנגנון הנפשי בכללו, כל אלה מביאים את פרויד להזהירנו שדרך חתחתים מאיימת עומדת עדיין בפני החוקר והקורא. אם העיסוק בשאלות הפרשנות הוביל אל האור, הוא אומר, הנה העיסוק בשאלות הפסיכולוגיות של התהליכים הנפשיים מאיים להוליך אל האפלה.

עוד באוגוסט 1899 לא היה ברור לו כלל מה עתיד להיכלל בפרק הפסיכולוגיה, שתחילה "חובר כמו מתוך חלום",¹⁹ ובסופו של דבר נכתב בקצב מטורף תוך שבועיים ימים. על טיוטה מוקדמת של "הפסיכולוגיה" הוא כותב לפליס: "היא הוכתבה לגמרי על ידי הלא-מודע, על פי העיקרון המפורסם של איציק, הרוכב-של-שבת. 'איציק, לאן אתה רוכב?' – 'אני יודע? שאל את הסוס.'" (7.7.1898). עם הבאת הפרק לדפוס פרויד מביע את אכזבתו ממה שעלה בידו לכתוב, בעיקר מן הסגנון והצורה המסורבלים של משפטיו, מחוסר האלגנטיות של המבע, מן המטפורות הרבות שנאלץ להשתמש בהן כדי לבטא את רעיונותיו. הוא אפילו מביע את חששו שהכתיבה הזאת עלולה להעיד על העדר שליטה מלאה בחומר.²⁰ ואמנם פרק תיאורטי זה שונה מאוד מקודמיו, והוא הקשה ביותר לקריאה מבין פרקי הספר. חלק מן הקושי נעוץ בעובדה שפרויד משתמש בו במושגים שאיננו מבהיר כהלכה לקוראיו, אם משום שהניח את היכרותם אתם, אם משום שכבר עסק בהם ב"פרויקט" שלא פרסם.²¹ מושגים כמו אנרגיה נפשית, אחיזת אנרגיה, אינרציה, כמות, איכות ועוצמה של גירוי, נזירונים והקשרים ביניהם, עצבוב וכיוצא באלה, אינם מובהרים, ולעתים נעשה בהם שימוש שכלל אינו חד-משמעי, אפילו סותר.²² יחד עם זאת ברור לקורא מה אפשר לפרויד להצהיר בסיומו של

19. 20.6.1898.

20. ראו במכתבים מחודש ספטמבר 1899.

21. על הקשרים בין ה"פרויקט" לבין הפרק ראו בהקדמת העורך האנגלי: Standard Edition, vol. IV.

22. כך, למשל, במקרה של "עצבוב".

הפרק, כי החלום הוא הדרך המוליכה להכרת הלא-מודע, אותו אזור נפשי המתנהל על פי חוקיו של תהליך ראשוני, חוקיה של התשוקה המתקיימת תמיד, שכוחה לעולם אינו תש והיא תובעת את סיפוקה השלם והמייד.

על בסיס מה שגילה מעיסוקו בחלומות ועל בסיס הקשר שנתברר לו בין תהליכי החלימה לבין תהליכים נוירוטיים, פרויד מנסה לתאר בפרק 7 את המנגנון המפעיל את חיי הנפש האנושית. התיאור כפול: סטטי-סכמטי ודינמי. מצד אחד לפנינו סכמה, מעין מפה של הנפש, שעיקרה חלוקה לשלושה אזורים: תודעה, סמוך-למודע ולא-מודע. אך מצד שני, אותם אזורים מוצגים גם כרשויות פעילות, שיש להן אינטרסים, העדפות ושיטות פעולה. פרויד ממקם במפה את התכנים הנפשיים הדינמיים, הטעונים אנרגיה רגשית ושרויים בתנועה דוחקת ובזרימה מתמדת. מיפוי המרחב הנפשי מאפשר לו להתחקות על מסלולי הזרימה של תכנים אלה ולהצביע על התוצאות של פתיחתם או של חסימתם. באופן זה הוא יכול לתאר את החלום כמהלך נפשי רגרסיבי, שבו התוכן הנפשי זורם בכיוון הפוך כביכול, מתקדם אחורנית. בניגוד למהלך הרגיל שבחיי הערות, תהליך היווצרות החלום איננו מתחיל ברושם התפיסתי, בתמונת החושים, אלא מסתיים בו. הוא מתחיל במחשבה או ברצון, שאינם מתממשים בפעולה בעולם, אפילו לא בפעולת דיבור, אלא באים לידי ביטוי בתמונת דמיון, בחיזיון הזוי, שפרו תמוה ותוכו צלול וברור.

החלום מתגלה כתופעה נפשית שניתן ללמוד מתוכה על עקרונות הפעילות הנפשית כולה. הסברה נח על הכרת מפת הנפש, הגבולות המשרטטים את מחוזותיה, המאפיינים הגיאוגרפיים, הכלכליים והתרבותיים של כל אחד מהם, המסלולים המחברים והמפרידים, מעברי הגבול המאפשרים או המונעים את הגישה והמעבר החופשי ביניהם. עם זאת, פרויד מזהיר אותנו כי כל מטפורה אינה אלא פיגום שיש לפרקו עם השלמת הבניין, וחלילה לנו מלייחס מיקום של ממש לאזורי הנפש המטפוריים. אך המפה ששרטט מיטיבה לתאר את כוונתו העיקרית: החלום מאפשר למשאלות שדוכאו, רבות מהן מימי הילדות השכוחים, לעלות מן הלא-מודע ולפרוץ דרך אסורה אל התודעה. הסרת תחפושתן של המשאלות בעזרת הכרתם של סימני הדרך, מלמדת על אופיו של האזור ממנו באו ועל התהליך הראשוני השורר בו. החלום מוליך את מי שלומד להבינו ולפרשו באותה דרך המתקדמת לאחור, אל אותו מחוז נעלם.

חיי החלום הם המטפורה המובהקת ביותר למציאותו של העולם הנפשי, להתנסות ריאלית בלא-ריאלי, לחוויה המטשטשת לחלוטין את הגבול החד בין חוץ לפנים. ברור לגמרי מדוע פרויד בחר בהם כדי להבהיר בעזרתם את השערותיו על מבנה הנפש ועל הלא-מודע. בניגוד לנוירוזות, שהעיסוק בהן עורר בו לראשונה את השגותיו הפסיכולוגיות, החלום הוא תופעה נורמלית ושכיחה, של כל אדם,

כמעט מדי לילה. תיאור המנגנון הנפשי המתבסס עליו יהיה אפוא תקף לכלל האדם ויסייע לטשטש את הדיכוטומיה בין הנורמלי ללא-נורמלי, בין בריאות לחולי. המחקר הפסיכואנליטי, אומר לנו פרויד, איננו מכיר בהבדלים עקרוניים בין חיי הנפש הנורמליים לבין אלה הנורמטיים. לא זו בלבד שהכרת החלום מבהירה שמנגנון נפשי זהה מפעיל את הנורמלי ואת הפתולוגי, אלא שהיא מוכיחה גם שההדחקה היא מרכיב מרכזי בפעילות הנורמלית של הנפש, ואיננה מיוחדת לחורג ממנה. בסופו של דבר אין החלום אלא צורה מיוחדת של החשיבה האנושית המתאפשרת בתנאים המיוחדים של מצב השינה (פרק 6).

שנים רבות אחר כך היטיב פרויד עצמו להדגיש את חשיבותו של עניין זה. "ערכם המכריע של תורת פשר החלומות ושל מחקר זה", הוא אומר לנו בשנת 1925, "אינו בחיזוק שהם נותנים לעבודה האנליטית... עד כה לא עסקה הפסיכואנליזה אלא בהתרתן של תופעות פתולוגיות... ואולם החלום... לא היה סימפטום חולני, אלא היה תופעה מתופעותיהם של חיי-הנפש התקינים ואפשר היה לו להתארע בכל אדם בריא. אם החלום עשוי כמתכונתו של סימפטום, אם לצורך הסברתו נדרשות אותן הנחות עצמן, היינו – ההנחות בדבר הדחקתם של רחשי-יצר, יצירת התחליף והפשרה, המערכות הנפשיות השונות לקביעת מקומו של המודע ושל הלא-מודע... – כי אז שוב אין הפסיכואנליזה מדע-עזר לפסיכופתולוגיה, אלא היא ראשיתה של תורת-נפש חדשה ויסודית יותר, שמעתה הכרח בה גם להבנת התופעות התקינות. מכאן ואילך הרשות בידנו ליישם את הנחותיה ואת מסקנותיה לתחומים אחרים של ההתרחשות הנפשית והרוחנית; הדרך אל המרחב, אל האינטרס החובק עולם, נפתחה לפניה" (פרויד, 1925, עמ' 300-301).

וכך הווה. גם אם אנו קוראים היום את ספרו של פרויד באופן ביקורתי, ואיננו מקבלים חלקים מן התיאוריה שהציג, איננו יכולים שלא להודות כי בתארו את החלום כדרך חשיבה, ובדברו על המחשבות הלא-מודעות שביסוד משאלותיו, סייע פרויד להדיח את התודעה ואת התבונה מכס מלכותן המשותף. ואכן, הערעור על מעמדה המרכזי של התבונה המודעת בחיי האנוש בן התרבות הוא אחת התרומות המרכזיות של פירוש החלום. הענקת מעמד של חשיבה למה שאיננו מודעים לו מצד אחד, והדגשת המוטיבציה הלא-מודעת לכל מה שאנו מודעים לו מצד שני, הפכו את היחסים בין מודע ללא-מודע על ראשם, וזעזעו את אושיות ההייררכיה שהתבונה המודעת בפסגתה. כל שאלת הידיעה שינתה את פניה ואתה את האופן בו האדם תופס את עצמו כיצור יודע ומבין. הספר חושף בפנינו כמה וכמה אמיתות לא-מחמיאות על עצמנו, על המניעים הסמויים המכתיבים אפילו את חלומותינו, ועל היותנו כלואים במידה מרובה בעברנו וברגשותינו האמביוולנטיים. הוא גם חושף פן מאיים של מושג החופש שהקדמה המדעית

מביאה כביכול בכנפיה: ככל שהמדע מתקדם, הולך ומתברר פלאו של האדם בחוקי הטבע, הגוף והנפש. כמו כל סוד שנגלה, כך גם סוד החלום שנגלה לפרויד איננו תמיד נעים לאוזן.

6.

בהערת שוליים שפרויד הוסיף לפרק השני בשנת 1911, הוא כותב: "אגב, החלום תלוי תלות הדוקה כל כך בביטוי הלשוני עד שפרנצי העיר בצדק, שלכל שפה יש שפת חלום משלה. ככלל, חלום אינו ניתן להיתרגם לשפות אחרות וסברתי לפיכך שהדבר נכון גם לגבי ספר כמו ספר זה המונח לפנינו." ב־1930 הוא נאלץ אמנם להוסיף כי "אף על פי כן הצליח תחילה ד"ר א.א. בריל מניו יורק, ואחריו גם אחרים, לתרגם את פירוש החלום", אך בכל זאת מצא לנכון להעיר במכתב כי מוטב לו למי שרוצה לקרוא את הספר שיקרא אותו בגרמנית.²³

הניסיון לשוב ולתרגם את ה־*Traumdeutung* לעברית, אחרי שנים רבות שהורגלנו לקוראו בתרגומו העשיר של מרדכי ברכיהו כפשר החלומות, דורש הסבר וצידוק. אפשר להיאחז בדבריו הנכוחים של רולניק, כי "תרגומים מטבעם עמידים פחות מיצירות מקור, שהרי תהליכי השינוי המתחוללים בשפה לא פעם מקדימים שינויים אחרים המתחוללים בחינו",²⁴ ולומר כי השינויים הגדולים מאוד שהשפה העברית עברה בעשורים האחרונים מצדיקים התקנת לבוש עברי חדש ועדכני לספר חשוב זה. ניסיון התרגום החדש מצטרף לזה הנערך לאחרונה גם בבריתניה, אחרי שנים שבהן זכה התרגום הישן לאנגלית למעמד קאנוני, שסמכותו כמעט שהחליפה את זו של המקור הגרמני.²⁵ נוכחותו של תרגום קודם, אם גם ארכאי, מציבה קושי בפני תרגום חדש אך גם מסייעת לו. תרגומו של ברכיהו מיושן, אך מצליח לשמר ולהעביר לקוראים את רוח שפתו, וכך את דרך חשיבתו של פרויד, הרבה יותר מן התרגום הסטנדרטי לאנגלית, למשל.²⁶ אמנם

23. לעניין זה ולקורות התרגום של הספר ראו גיי (1988).

24. "הערת המתרגם" של ערן רולניק לטיפול הפסיכואנליטי מאירת עיניים בכל הקשור בתרגום בכלל ותרגום כתבי פרויד בפרט (רולניק, 2002, עמ' 50).

25. גם בצרפת נעשה עתה ניסיון דומה.

26. שאלת התרגום האנגלי המשמש את ההוצאה הסטנדרטית של כתבי פרויד (The Standard Edition) עומדת כבר שנים במרכז התעניינותם של אנשי המקצוע, פסיכואנליטיקאים ואנשי ספרות. מאז ספרו של ברונו בטלהיים (Bettelheim, 1982) נכתב הרבה על האופן שבו רוקן תרגומו המדעי של סטרייצי את לשונו של פרויד מנשמתה ההומניסטית ואף סילף חלק מכוונותיה. התעצמותה של הביקורת הביאה בשנים האחרונות לתרגומים חדשים של כמה וכמה מן הכתבים, במיוחד בסדרה שעורך אדם פיליפס עבור הוצאת פינגוין.

העריכה וההגהה לא היטיבו עמו, וטעויות ושיבושים לא מעטים נפלו בו, אך מקום של כבוד שמור לו ונעזרתי בו לא אחת.²⁷ אף על פי כן, אחת ההחלטות הראשונות שקיבלנו היתה שלא לשמר את השם שברכיהו נתן לספר, על אף צלילו העברי התנ"כי הנאה. שמו המקורי של הספר, *Traumdeutung*, מעיד על תוכנו: *Deutung* הוא מעשה הפירוש, ועיקרו של הספר עוסק במעשה זה, בדרך המובילה אל הפשר ולא בפשר עצמו, ומכאן ההכרעה לבחור בפירוש החלום. כבר חז"ל פסקו כי "המתרגם פסוק כצורתו הרי זה בדאי" (קידושין, מט א), ובמרווח בין צורת הפסוק הגרמנית לבין בדיון התרגום העברי חבויים כל הקשיים העומדים בפני מתרגמיו של פרויד בכלל, ושל פירוש החלום בפרט.

פרויד חלם את חלומותיו והאזין לסיפורי חלומותיהם של אחרים בגרמנית.²⁸ על אף הדיהן של לשונות אחרות העולים בטקסט, אין ספק שהוא חשב את הפסיכואנליזה בגרמנית, בגרמנית של תקופתו, מקומו ותרבותו; הווה אומר, גרמנית שבתשתיתה השכלה רחבה, הומניסטית-קלאסית מכאן ומדעית מכאן, אך נגינתה וינאית וצליליה יהודיים, ואפילו היידיש מתגנבת לתוכם. אפיון זה של הלשון ושיוכה לעולמו של פרויד חשובים במיוחד בספר זה שבו האוטוביוגרפיה וההיסטוריה נטועים בתוך הדיון המדעי ומהווים חלק ממנו.

כשם שהספר איננו אחיד בצורתו ובמבנהו כך גם איננו עשוי מקשה לשונית אחת. ההטרונגויות המאפיינת אותו הביאה רבים להתייחס אליו כאל יצירת ספרות והדבר מכביר עוד יותר על מתרגמיו, הנקרעים בין הצורך לדייק עד למאוד בהצגה בהירה של הטיעון המדעי לבין הרצון להיסחף עם לשונו הנזילה של פרויד, ולרקום יחד אתו את הרשת המילולית, הצלילית והדימוית, שבה הוא מנסה ללכוד ולהעביר את התהליכים הנפשיים שהוא מתאר. באופן כללי ופשטני מעט ניתן לומר שפרויד משתמש בספר בשלוש אופנויות לשון הארוגות זו בזו:

27. הארכאיות של התרגום בולטת לא רק במשלב הלשוני המשמש את ברכיהו ובמבנה המשפטים, אלא גם בשימוש במילים מקראיות שלא במקומן. כך למשל, אנה פרויד הקטנה מפליגה בחלומה ביאור (פרק III, כרך א', עמ' 122), בלשונו של ברכיהו, במקום באגם אוסה (Aussee). לעתים, התרגום מעוות את המשמעות וכך הופך את אמני וינה, למשל, לאוהבי לחמניות, במקום לחובבי בניית חפצים יקרים לכאורה מחומרים יומיומיים. במקומות רבים מאוד מופיע בתרגום פסיכולוגי במקום שצריך להיות פיזיולוגי (למשל, עמ' 49, 74, 75, בכרך הראשון), ואם נתעכב לדוגמה על עמוד אחד (עמ' 74), הנה יש בו עוד ירידה חלקית במקום יקיצה חלקית, ועבודה מסודרת במקום עבודה מבודדת. השיבושים אכן רבים. כמו כן אין התרגום מבחין בין הנוסח המקורי לבין מה שנוסף עליו במהדורות המאוחרות יותר; דבר זה חשוב במיוחד לגבי הפרק השישי. ללא הבחנה זו אין לקורא שום דרך להבין את התפתחותו של הספר במהלך השנים, בהן חלו בו שינויים מהותיים.

28. פרויד מציג בספר גם חלומות שניתח באנגלית ובצרפתית, אך מספרם בטל בשישים.

תיאורטית, סיפורית ואנליטית-חקירתית.²⁹ הן שונות מאוד ואפילו מנוגדות זו לזו. לכל אחת מטען היסטורי ותרבותי שונה ושילובן זו בזו מערער על לשון החקירה המדעית של התקופה. התיאוריה מוצגת בלשון מדעית דיסקורסיבית, הפוסעת בקצב מדוד מהשערה וטיעון להוכחה ומסקנה, כמקובל באותה עת. אך בניגוד לשיח מדעי הנוטה להשתמש בעגה מקצועית גבוהה ומרוחקת, לשונו של פרויד קרובה, לשון בני אדם. כפי שנאמר לא אחת, מטופליו של פרויד היו יכולים להבין ללא ספק את לשון האבחנה שלהם. לקרבה לשונית זו אחראית בראש ובראשונה בחירתו במילים של יומיום כדי לבנות חלק גדול של מילון המושגים שלו.³⁰ ואמנם אין בפרויד החלום מילון מושגים מקובע וקשיח; ההפך הוא הנכון. ההתנהלות הלשונית בספר מבטאת יותר את הגישוש והחיפוש אחר מילים שתבטאנה במדויק ככל האפשר את מה שקודם לכל ניסוח, מילים שתתקרבנה אל מה שעל פי הגדרה איננו ניתן לביטוי לשוני. לכן פרויד משתמש אפילו בניסוחים שונים כדי לבטא רעיון זהה.

אף על פי כן, מספר מילים הולכות והופכות תוך כדי הדיון ל"מושגים", שתרגומם לעברית דרש הכרעה לא פשוטה, ולא תמיד מספקת. הבולט בהם הוא מושג ה-*Besetzung*, שתורגם במהדורה האנגלית ל-*cathexis*, וגם ברכייהו הותיר אותו כ"כאתכסיס" בתרגומו. פירושה של המילה הגרמנית הבאה לתאר בלשונו של פרויד את דבקותה של אנרגיה נפשית בדימוי, או במחשבה, כוללים, בין השאר, "תפיסה" (של מקום), "כיבוש" (צבאי) ו"טעינה" (בחשמל). אפילו הטלפון "תפוס" על ידי מילה זו. אף על פי שהלשון הפסיכואנליטית העברית העוסקת ביחסי אובייקט הופכת את מושג הטעינה למתאים במיוחד, העדפנו בדרך כלל לתרגם את המושג וצירופיו הלשוניים באמצעות השורש א.ח.ז.. ניסינו להעביר באמצעותו את ההיבט המרחבי של המושג, את תפיסת המקום, ואת ההיבט של היצמדות האנרגיה אל הדימוי. גם לגבי כמה מושגים אחרים נתקבלה ההכרעה שלא ללכת בעקבות ברכייהו. כך בחרנו לתרגם *Verdichtung* כעיבוי ולא כמיזוג, משום שחיפשנו מילה עברית שתעביר את תחושת הסמיכות והדחיסות שבמושג הגרמני, ו-*Verschiebung* תורגם כהיסט ולא כהיתק. בתרגום אחרון זה ביקשנו להעביר את תחושת התנועה על גבי מסילה, שהיא תנועה מרכזית כל כך במפת

29. לעניין זה ראו הערותיה של ג'ויס קריק (Joyce Crick) על תרגומה להוצאת אוקספורד (1999), עמ' xlii.

30. על אף הטענה הרווחת שפרויד השתמש רק בלשון היומיום כדי לטבוע את מושגיו, כדאי להקשיב להבהרתו של סטרובינסקי (Starobinski, 1999), המצביע על כך שפרויד שאב חלק ממונחיו מן הפילוסופיה (דוגמת ה-*Es* – הסתמי – שנלקח מניטשה), וחלק אחר הוא טרמינולוגיה טכנית פשוטה, החודרת ללא קושי לשפת היומיום.

הנפש שפרויד משרטט. אך גם תרגום זה מחמיץ את הדחייה המהדהדת במקור הגרמני. קושי גדול הציב המושג *Überdeterminiert* (over-determined) באנגלית). הלשון הגרמנית המאפשרת צירופי מילים, אפילו שלוש וארבע מילים, למילה אחת, שונה מאוד מן העברית בנקודה זו. כל תרגום מילולי של צירוף כזה מגושם. בחרנו לבסוף להעביר את משמעות המושג לא במילה אחת אלא בצירופים שונים המבהירים את כוונתו בהתאם להקשר, ונשענים על השורשים ק.ב.ע. וג.ר.מ.: "מרוכה-קביעות", "נקבע פעמים אחדות", "נקבע על ידי כמה גורמים". אולם ההתחבטות הגדולה ביותר היתה סביב המילה הגרמנית *Vorstellung*. במקרה זה אין מדובר במושג פסיכואנליטי דווקא, אלא במילה גרמנית הטעונה בהדיה של מסורת פילוסופית ארוכה מצד אחד, אך כשאר המושגים היא גם מילה של יומיום. היא מסמנת רעיון, דימוי שהכוח המדמה מציג בדעתנו, מה שאנו מתארים לעצמנו. אך משמעותה היומיומית של המילה היא גם הצגה, הצגת תיאטרון. משום שהחלום הוא מחזה המוצג בנפשנו, בו אנו השחקנים והצופים כאחד, ומשום שפרויד מעלה לפנינו את תיאטרון חיי הנפש המשוחק על אותה "במה אחרת", חיפשנו ולא מצאנו ביטוי שיכלול גם את הדימויים וגם את האנשים והצגתם. הניסיון להשתמש במושג "היצג" לא עלה יפה, וההכרעה נפלה בסופו של דבר לתרגום את *Vorstellung* לדימוי.

הבעיות בתרגומה של מילה זו עשויות להדגים שורה של בעיות העולות מן העובדה שהמילון הגרמני עשיר מאוד בצירופים: מילים מתחברות למילים, תחיליות מצטרפות לראש מילה, משמרות את השורש אך משנות כהוא זה את טעמה. השימוש החוזר באותו שורש בצירופים מצירופים שונים יוצר מעין רשת דימויית וצלילית שקשה מאוד, אפילו אי אפשר להעבירה ללשון אחרת. כך, למשל, *Herstellung* (ייצור), *Darstellung* (הצגה, תיאור), *Vorstellung* גם קרובות זו לזו, גם רחוקות זו מזו, אך מכל מקום מהדהדות זו את זו. וכשמצרפים לרשימה זו את המושג החשוב *Verstellung* מורכבותה של התמונה הלשונית ברורה. מושג אחרון זה תורגם כ"עיוות", ולא כ"סילוף", כדי לנקות את המושג, ככל האפשר, מנימה מוסרית.

אחת הדרכים שבהן פרויד מצליח להתקרב בלשונו אל חיי הנפש שהוא מתאר אינה באמצעות מושגים, אלא בשימוש המועצם בכל מה שמבטא תנועה. לשונו תהליכית, אם אפשר לומר כך. בשימוש התכוף בפעלים המסמנים ניעה, זיעה, תנועה, ריגוש, התעוררות, זרימה, דחיקה, דחיפה, פליטה, השתחררות, פרויד מצליח להעביר את התחושה של כל מה שרוחש, רוגש וגועש בפנימו של האדם ומאיים לפרוץ את מעטה התרבות השביר.

אך כאמור הספר איננו רק דיון תיאורטי, חלקים נרחבים בו הם חלקים סיפוריים, בראש ובראשונה סיפורי חלומות. דיווחיו של פרויד, בעיקר אלה של

חלומותיו שלו, מצליחים להעביר את תחושת ההתנסות התיאטרלית המאפיינת את החוויה החלומית הנוכחת של החולם, מצד אחד, ואת חוויית המספר את החלום, מצד שני. החלום מדווח תמיד בזמן הווה, כחוויית מחזה המתרחשת זה עתה, אך עם זאת הדיווח עשוי להיות מקוטע, מגומגם, לא ברור ומבולבל. הלשון מנסה להעביר בפשטות גדולה ובדיוק את מה שהתרחש בחלום ללא עכבות, ואת הניסיון לזכור ולספר התרחשות כזו, נוכח מעצורים נפשיים. ניסיתי לשמר בתרגום את תחושת המיידיות של החלומות ולהימנע מלהעניק לסיפוריהם רהיטות שאיננה במקומה.

הניתוחים המלווים את החלומות, בין אם הם ניתוחי חלומותיו שהעלה על הכתב, ובין אם הם הדיאלוגים שניהל עם מטופליו, מהווים את המשלב הלשוני השלישי הבולט בפירוש החלום. היותם מבוססים על מקלעת האסוציאציות של החולם ושל המפרש, עושה אותם לאוצר לשוני שיש בו הכול מכל כול. משולבים בהם לשונות שונות, עגות שונות, אמרות עממיות ומובאות ספרותיות, בדיחות והלצות, משחקי לשון ואי-גיון. הרבה מן השימושים האלה מהווים משוכה שלא יכולתי לעבור, וכמו מתרגמים אחרים לפני נאלצתי להזדקק להערות השוליים. השימוש בלשון לא-אנליטית ולא-רציונלית לתיאור הניתוחים מצביע על המרחק שפרויד גומע בספרו מן המדע הפוזיטיביסטי אל הפסיכואנליזה.

אי אפשר לסיים דיון, אפילו קצר, בלשונו של הספר מבלי לשוב ולהעיר על הרטוריקה של סגנונו. פירוש החלום מרובה נמענים. הוא פונה אל הקהילה המדעית, של ההווה ושל העתיד, אל שכבת הקוראים המשכילה, אל הקורא הכללי, ובמובלע גם אל הידיד, פליס. ריבוי הנמענים הוא אחד הגורמים למעברים בין המשלבים הלשוניים. אך בכך לא מסתכמת הרטוריקה. פרויד מפתה את הקוראים בלשון אינטנסיבית אך פשוטה, מבטיח ישירות וכנות גם אם הן מכאיבות, מושך אותם ללכת אתו ואחריו בדרך אל עצמם. דומה, שגם אחרי מאה שנה ויותר, מצליח הספר לשמור על כוחו זה.³¹

31. עם סיומה של המלאכה אני מבקשת להודות לעמנואל ברמן, עורך הספר, על האמון שנתן בי, על אוזנו הכרויה וסבלנותו הבלתי נדלית בעת הדיונים הרבים שקיימנו בשאלות שונות שעלו במהלך התרגום. כל ההכרעות שנתקבלו בסופו של דבר לגבי המושגים נתקבלו בעבודה משותפת, ולגבי חלקם פורטו השיקולים בהערות. העורכת הלשונית, מרים קראוס, שסייעה רבות, תבוא אף היא על הברכה.

מקורות

- הספר תורגם מן המקור הגרמני כפי שהופיע ב- (Freud, S. ([1900] 1996). *Die Traumdeutung*. Frankfurt am Main: Fischer Verlag.
- ההתייחסות לתרגום העברי הישן היא לפרויד, ז. (1900 [1959]). *פשר החלומות*. תרגום: מרדכי ברכיהו. תל אביב: יבנה.
- Freud, S. ([1900] 1953), *The Interpretation of Dreams*, Trans. James Strachey. The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud. Vol. 4-5. London: The Hogarth Press.
- Freud, S. ([1900] 1999), *The Interpretation of Dreams*, Trans. Joyce Crick. Oxford: Oxford University Press.

ביבליוגרפיה

- אייפרמן, ר. (2003). אנליזה עצמית – ה"קשה מכל אחרת", בתוך: י. הטב (עורך). *אנליזה – הלכה ומעשה*. תל אביב: דיונון-פפירוס.
- ברמן, ע. (2002). המסע הארוך: דרכו של פרויד אל שיטת הטיפול הפסיכואנליטית, דרכיה של שיטת הטיפול מאז פרויד, בתוך: ע. ברמן (עורך). *זיגמונד פרויד, הטיפול הפסיכואנליטי*. תל אביב: עם עובד.
- גיי, פ. (1988). *פרויד: פרשת חיים לזמננו*. תל אביב: דביר.
- פרויד, ז. (1925). "דיוקן עצמו". תרגום חיים איזק. *כתבי זיגמונד פרויד*. תל אביב: דביר, 1966.
- פרויד, ז. (1933). רעיון של תורת החלומות. תרגום אריה בר. *מבוא לפסיכואנליזה* – סדרה חדשה של הרצאות. *כתבי זיגמונד פרויד*. תל אביב: דביר, 1966.
- רולניק, ע. (2002). הערת המתרגם. בתוך: ע. ברמן (עורך). *זיגמונד פרויד, הטיפול הפסיכואנליטי*. תל אביב: עם עובד.

- Anzieu, D. (1986), *Freud's Self-Analysis*. London: Library of Psychoanalysis.
- Bettelheim, B. (1982). *Freud and Man's Soul*. New York: Knopf.
- Blum, H. (1996). The Irma dream, self-analysis, and self-supervision. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 44:511-532.
- Erikson, E. (1954). The dream specimen of psychoanalysis. *Journal of*

- the American Psychoanalytic Association*, 2:5-56.
- Felman, Sh. (1993). *What Does A Woman Want? Reading and Sexual Difference*. Baltimore and London: Johns Hopkins University Press
- Foucault, M. ([1969] 1979). What is an author? In: Harari, J.V. (ed.) *Textual Strategies, Perspectives in Post-Structuralist Criticism*. Ithaca: Cornell University Press, pp.141-160.
- Grubrich-Simitis, I. (1999). Metamorphosen der 'Traumdeutung': Über Freuds Umgang mit seinem Jahrhundertbuch. In: *Hundert Jahre 'Traumdeutung' von Sigmund Freud, Drei Essays*. Frankfurt am Main: S. Fischer.
- Hartman, F.R. (1983). A reappraisal of the Emma episode and the specimen dream. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 31: 555-585.
- Masson, J.M. (1984). *The Assault on Truth*. Farrar, Straus and Giroux.
- Masson, J.M. (1985). *The Complete Letters of Sigmund Freud to Wilhelm Fliess, 1887-1904*. Cambridge MA: Harvard [New German version: 1999].
- Starobinski, J. (1999). Acheronta movebo, Nachdenken über das Motto der 'Traumdeutung'. In: *Hundert Jahre 'Traumdeutung' von Sigmund Freud, drei Essays* (Jean Starobinski, Ilse Grubrich-Simitis, Mark Solms). Frankfurt am Main: Fischer Verlag.

